

profesionalno, ali i da reagira na sve one pojave pri donošenju mjera agrarne politike i drugih mjera iz prakse koje su u suprotnosti sa objektivnim poimanjem naše struke» (Žimbrek, str. 60). Na Saboru nije bilo nijedne reakcije Društva na neku mjeru agrarne politike, a nisu poznate javne reakcije ni iz kasnijeg razdoblja. Znači li to da su vodeći članovi HAED sudjelovali u kreiranju tih mjera i/li su one stvarno sukladne njihovoj struci?

No, za svaku je pohvalu što je ovaj zbornik objavljen kako zbog nekoliko osobito vrijednih priloga, tako posebice zato jer on govori o samosvijesti ali i o samokritičnosti i potrebi hrvatskih agrarnih ekonomista za interdisciplinarnom suradnjom, posebice s ruralnim sociolozima, a što su važni preduvjeti svake promjene i unapređenja. Svi koji su pripremili autorske priloge, bez obzira na njihovu necjelovitost, zadužili su svoju struku jer su na prvo mjesto stavili zadaću stalnog samovrednovanja.

Antun Petak

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Mladen Smoljanović, Ankica Smoljanović i Ivo Nejašmić

Stanovništvo hrvatskih otoka

Split, Zavod za javno zdravstvo Splitsko-dalmatinske županije, 1999, 482 str.

Statističko-demografskom pregledu i studiji »Stanovništvo hrvatskih otoka« autora Mladena Smoljanovića, Ankice Smoljanović i Ive Nejašmića poklanjamo pozornost iz dva razloga. Prvo, hrvatski su otoci dijelovi ruralnog prostora u kojima je proces jake depopulacije, nastao 1920-ih godina a poslije Drugoga svjetskog rata intenziviran industrijalizacijom i razvitkom turizma (osobito od šezdesetih godina 20. stoljeća), izazvao posvemašnju *deagrarizaciju i deruralizaciju, njihov agrarni i demografski slom te slom ruralnih zajednica*. Tektonske ekonomske, društvene, političke i kulturne promjene u duljem su vremenskom razdoblju izazvale dramatične i *ireverzibilne* posljedice po otočnu populaciju i otoci su danas, zajedno s brdsko-planinskim krajevima (ruralnim prostorom *per definitionem*), populacijski najslabije područje Hrvatske. Ovo je bitno poglavito zato jer su otoci strateški važan dio hrvatskoga nacionalnog prostora, a i zato što su u Jadranskom moru još jedino naseljeni otoci Tremeiti u talijanskom dijelu Jadrana. Drugo, ovo je ne samo *prva publikacija* koja sadrži cjelovit prikaz podataka o raspoloživim biološkim i socijalno-ekonomskim obilježjima stanovništva otoka kao teritorijalno-društvenih cjelina i zajednica, nego i studija koja *značajno premašuje izvorne*

nakane autora. Recenzetkinja Alica Wertheimer-Baletić visoko je ocijenila ovo djelo riječima »Prikaz temeljnih obilježja, demografskih i socijalno-gospodarstvenih, te razvoja otočnog stanovništva koji su autori M. Smoljanović, A. Smoljanović i I. Nejašmić dali u ovoj studiji, po svom dosegu daleko prelazi okvire primarne namjene rada, tj. poboljšanja organizacije službe zdravstvene zaštite otočnog stanovništva... Cjelovit prikaz ... je ujedno polazna osnova demografske perspektive ... i vrijedan (je) i neophodan doprinos razradi i provedbi Nacionalnog programa razvitka otoka« (str. 9-10).

Glavne dijelove publikacije čine: proslov Mladena Smoljanovića (str. 7), statističko-demografski prikaz (str. 11-423), studija Ive Nejašmića »Demografske značajke hrvatskoga otočja« (str. 427-458) s iscrpnom bibliografijom na str. 455-458, te pojmovnik (str. 459-463). Potonja dva dijela dobri su vodiči čitateljima za različite izvore podataka te pristupe istraživanju obrađenih i drugih problema.

Središnji dio publikacije čini prikaz metodologijski komparabilnih podataka o izabranim obilježjima stanovništva hrvatskih jadranskih otoka kao teritorijalno-društvenih cjelina i zajednica. Naime, statistička služba podatke objavljuje po teritorijalno-administrativnim jedinicama (općinama i gradovima) i naseljima a ne po otocima, koji čine prirodne cjeline i društvene zajednice, prometno i gospodarski izolirane od kopna. Prihvaćajući otok kao jedinicu promatranja izvorni su statistički podaci razvrstani i prikazani za svaki otok i za sve otoke zajedno. To je bio analitički zahtjevan i odgovoran zadatak kako zbog metodologijskih razlika između pojedinih popisa tako i zato jer su 1991. status općine imali samo otoci Krk, Cres-Lošinj, Rab, Pag, Brač, Hvar, Vis, Korčula i Lastovo. Stanovništvo svih ostalih stalno naseljenih otoka bilo je prikazano u sklopu 31 priobalne općine ili devet drugih otoka kojima su kao upravnim jedinicama pripadali. I tako su nastali tabelarni prikazi stanovništva po naseljima svakog pojedinoga otoka, za čitav naseljski skup svih naseljenih otoka. Obuhvaćeno je svih 50 naseljenih otoka (5,5% ukupnog teritorija Hrvatske) na kojima postoji samostalno naselje prema administrativno-statističkom kriteriju i u čija je 303 stalna naselja 1991. godine živjelo 126.447 stanovnika odnosno 2,64% ukupnog stanovništva Republike Hrvatske.

Statističko-demografski prikaz obuhvaća ove preglede o biološkim i socijalno-ekonomskim obilježjima stanovništva: (a) kretanje broja stanovnika po naseljima za svaku popisnu godinu od prvoga popisa stanovništva obavljenog 1857. do popisa 1991. godine; (b) broj živorođene djece za svaku godinu od 1963. do 1992.; (c) broj umrlih od 1963. do 1992., te (d) raspodjelu stanovništva popisanog 1991. po spolu i dobi, temeljnim dobnim kontingentima, broj stanovnika u zemlji i u inozemstvu po aktivnosti, kućanstva prema broju članova, stanovništvo staro 15 i više godina prema pismenosti i školskoj spremi, stanovništvo prema narodnosti, materinjem jeziku i vjeroispovijesti. Prikazu stanovništva za svaki otok pretihode osnovna obilježja Jadranskog mora i hrvatskih naseljenih otoka, obilježja stanovnika u popisima stanovnika, zemljopisna karta otoka i temeljni podaci o otoku - geografski, gospodarski, povijesni i drugi. Statističko-demografski prikaz

dan je po skupinama otoka, odnosno za četiri arhipelaga: kvarnerski, sjevernodalmatinski, srednjodalmatinski i južnodalmatinski.

Tabelarnom pregledu stanovništva slijedi svodna, *teorijski utemeljena i analitički rafinirana studija* Ive Nejašmića o komparativnim demografskim osobitostima hrvatskih otoka - »Demografske značajke hrvatskoga otočja«. Studija sadrži i širi spektar pokazatelja, poglavito onih o bioreprodukciji stanovništva. Tako autor analitički razlikuje velike, srednje i male otoke, priobalne (unutarnje) i pučinske (vanjske) otoke, te otočna naselja uz more i u unutrašnjosti otoka. Nejašmić pokazuje da temeljne procese u razvoju stanovništva hrvatskoga otočja čine *starenje, gubitak reproduktivne sposobnosti i depopulacija*.

(a) Otočno je stanovništvo sve starije i starije (tzv. senilizacija). Indeks starosti iskazan brojem stanovnika starijih od 60 godina na 100 mladih (x_s) godine 1991. iznosio je 93,1 a stanovništvo svih otoka nalazi se u dubokoj starosti.

(b) Reprodaktivna moć otočnog pučanstva spala je ispod razine na kojoj reprodukcija još uvijek osigurava obnavljanje naraštaja, i to zbog dva ključna razloga: zbog nepovoljne strukture otočnog stanovništva po spolu (koeficijent feminiteta, k_f - broj žena na 100 muškaraca 1991. godine iznosio je 105,8) i zbog dramatičnog pada kontingenta ženskog stanovništva u fertilnoj dobi.

(c) Dugotrajan proces prirodne i opće depopulacije izazvan osobito intenzivnim tokovima emigracije prema inozemstvu, a naročito prema prekomorskim zemljama i prema kopnenom dijelu Hrvatske, *prepolovio je* u razdoblju od 1880. do 1991. godine *otočno stanovništvo* a njegov udjel u ukupnom stanovništvu sveo sa 5,88% na 2,64%. Samo od 1948. do 1991. udjel otočnog u ukupnom stanovništvu Hrvatske sveden je sa 4,05% na 2,64% (str. 434). Kako se od 1880. do 1948. s hrvatskog otočja iselilo oko 90.000 uglavnom mladih stanovnika (iseljavanje je svojevrsan samogenerirajući čimbenik jer se nastavlja i kada prestanu djelovati inicijalni razlozi), Nejašmić s pravom govori o egzodusu koji je kao krajnji izraz deagrarizacije i deruralizacije otoka izazvan društveno-gospodarskim zaostajanjem otočnog područja. Na str. 437 iznio je projekciju prema kojoj će od 303 otočna naselja u doglednoj budućnosti izumrijeti njih 76 ili 25,1%, i to uglavnom onih u unutrašnjosti otoka.

Sve to ima nepovoljne posljedice po društveno-ekonomski razvoj i za zdravstveno stanje otočana. Nejašmić pokazuje jaku diferencijaciju između naselja, otoka i skupina otoka: negativni su trendovi osobito razvidni u manjim naseljima u unutrašnjosti otoka dok naselja uz more imaju znatno povoljniju dinamiku, i to zbog toga jer je uzajamna uvjetovanost gospodarskoga, društvenog i zdravstvenog razvoja izazvala i demografske promjene.

Koje su *temeljne vrijednosti* ovoga djela?

Ponajprije, predmet studije je ključan je u znanstvenom i socijalno-aplikativnom smislu, odnosno u motrištu populacijske politike: osnovni biološki i socio-ekonomski pokazatelji o stanovništvu važni su čimbenici kvalitete života bitne za održiv gospodarski i socijalni razvoj hrvatskih otoka. Zato ovaj statističko-demografski pregled i studija »Stanovništvo hrvatskih otoka« zasigurno omogućuju definiranje standarda i organizacije zdravstvene zaštite otočnog stanovništva, što je bila nakana autora. No taj je pregled istodobno, iako u svom najvećem dijelu sazdan od tabelarnih prikaza resistematiziranih podataka popisa stanovništva i demografske statistike, važan prinos razmjerno vrlo bogatoj hrvatskoj demografskoj literaturi o otocima. Naime, većinu radova o hrvatskim jadranskim otocima iz sociologiji bliskih područja čine oni iz demografije, a potom slijede oni iz ekonomije.¹ To nije slučajno. Radovi o demografskoj problematici pretežu zato jer su autorima dostupni iscrpni, opsežni i vjerodostojni statistički podaci. Međutim, demografi (kao i sociolozi, socijalni antropolozi i socijalni psiholozi) zbog potfinanciranosti znanstvenoistraživačkog rada vrlo rijetko empirijski istražuju otočane i otočne zajednice. Iznimno su rijetka iskustvena demo-sociologijska istraživanja iz korpusa populacijske i migracijske politike, pa su tako i demografi propustili unikatnu eksperimentalnu socijalnu situaciju u razdoblju postsocijalističke tranzicije: nisu ambicioznije pratili učinke depopulacije, utjecaj prekida turizma tijekom Domovinskog rata te načina privatizacije društvene imovine s privrednom stagnacijom, socijalnim raslojavanjem i osiromašenjem otočnih zajednica (što je plodilo teškim osobnim i socijalnim traumama, destrukcijom načina života, involucijom socijalnosti) na sposobnost sociodemografske reprodukcije otočnog stanovništva itd.

Drugo, pothvat Mladena Smoljanovića, Ankice Smoljanović i Ivana Nejašmića krase *znanstvena korektnost, pa i izvrsnost* obrade demografskih kretanja. Oni od proslova do završne studije ističu posebnosti svakog otoka i svake otočne skupine, tj. inzularnost kao faktor koji nameće potrebu posebnog pristupa u demografskim istraživanjima (iako utjecaj ekstremnih životnih uvjeta - trajnije prostorne, prometne i socijalne izoliranosti te ograničenosti lokalnih gospodarskih resursa, na kretanje demografske mase hrvatskih otoka, nažalost, nisu posebno ispitivali). Otočno stanovništvo (točnije: stanovništvo otoka) spada, naime, u red »malih populacija« (atipičnih) pa vrlo jaki endogeni i egzogeni utjecaji, osim ekonomskog, nalažu sociologijski, socioantropologijski i sociopsihologijski pristup (uključujući i primjenu kvalitativnih metoda) kako bi se cjelovito interpretirali korektno izračunati statistički parametri iz podataka demografske statistike. Sociodemografska reprodukcija je posebno limitirana vlastitim demografskim potencijalom otoka i ograničenim gospodarskim resursima, ali i subjektivnim doživljajem (percepcijom) opće egzistencijalne sigurnosti (stabilnosti) i životne perspektive na vlastitom otoku spram izgleda na kopnu matične zemlje ili šansi u »bijelome svijetu«.

¹ Primjerice, u selektivnoj bibliografiji iz 2001. godine kojom je obuhvaćeno 528 bibliografskih jedinica udjel demografskih iznosi 117 ili 22,2 posto (A. Petak: Selektivna hrvatska bibliografija o otočanima i otočnim zajednicama: sociologija i srodne discipline. - **Sociologija sela**, Zagreb, Vol. 39 (2001), br. 151/154, str. 343-393.).

Zato i demograf ima ozbiljne poteškoće u raščlambi demografskih kretanja otočnih populacija, a naročito u kreiranju učinkovite populacijske politike - otočna gospodarska struktura je jednostavna a demografska masa okljaštrena.²

Nejašmić je metodologijskom izazovu odgovorio i izborom primjerenih demografskih pokazatelja u raščlambi podataka popisa stanovništva. Tako on u razmatranju glavnih uzroka populacijskog praznjenja hrvatskih otoka ističe da je agrarna gustoća (broj poljodjelaca na 1 km² obradive površine) puno bolji pokazatelj prilika na otocima od prosječnog broja stanovnika na km². Nejašmić, pozivajući se na Rudolfa Bičanića (jednog od najvećih poznavalaca hrvatskog sela i autora brojnih izvornih doprinosa ekonomici agrara i sociologiji sela, dalekosežnih spoznajnih i praktičnih implikacija), posebno govori o agrarnoj prenapučenosti i citira njegove podatke prema kojima je 1931. godine samo na dalmatinskim otocima višak agrarnog stanovništva iznosio 57.000, što je bila polovica ukupnog stanovništva te otočne skupine, a ta je gustoća bila znatno viša nego u Slavoniji (str. 431). Tome valja dodati usitnjenost posjeda, neobrazovanost stanovništva,³ ostatke kolonatskog odnosa prema vlasniku zemlje i zaduživanje radi otkupa od kolonata ili unapređivanja gospodarstva. Prisjetimo se vinske krize 1890-ih godina.

Naposljetku, ova je publikacija nezaobilazna za pripremu razvojnih mjera. Naime, pružajući izvorne podatke (dvije vremenske serije) i metodologijski rafiniranu cjelovitu interpretaciju promjena u broju stanovnika od 1857. do 1991. godine s dugotrajnim opadanjem te pogoršavanjem svih njegovih vitalnih sastavnica i struktura, ona ukazuje na dramatičnost depopulacije i pruža *izvorsnu i trajnu osnovu* akterima koji odlučuju o stratezijskim pravcima i faktorima razvoja. Brojnost i stanje struktura otočnog stanovništva stratezijski je čimbenik ukupnog nacionalnog razvoja o kojem moraju skrbiti akteri Nacionalnog programa razvitka otoka usvojenoga 1997. godine. Drugo, statističko-demografska obilježja za koja su u studiji pruženi podaci dobra su osnova za brojne demografske i socijalne analize. Posebice jer primjena jedinstvene metodologije u izradi pregleda omogućuje komparativne analize za sve tri moguće jedinice promatranja (naselje, otok i skupina otoka), odnosno izradu parcijalnih studija otočnog razvojnog potencijala bez čega je nezamisliva revitalizacija i razvoj otoka (kako je to 1999. godine normirano i Zakonom o otocima). Objavljeni podaci (u kontekstu napuštanja »kontinentskog« pristupa razvoju otoka) upućuju na potrebu naglašeno diferenciranog pristupa

² Metodologijske probleme demografskih istraživanja jadranskih otoka prvo je obradio Ivan Lajić (u: I. Lajić, I. Nejašmić i Sonja Podgorelec: *Otočani - otočna demografska istraživanja* / urednik Nenad Starc. - Zagreb : Centar za istraživanje otoka Ekonomski institut ; Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu, 1991. - IV, 126 str.), a zatim nakon tri godine doradio s I. Nejašmićem (*Društvena istraživanja*, Zagreb, Vol. 3, 1994, br. 4/5 (12/13), str. 381-396).

³ Znakovito je da se godine 1991. otočno stanovništvo po stupnju obrazovanja bitnije nije razlikovalo od stanovništva Republike Hrvatske, ali je nepismenih bilo upola manje nego u stanovništvu čitave države: 5,4 naspram 12,0% (str. 449).

razvoju većih i manjih otoka, unutarnjih (priobalnih) i vanjskih (pučinskih) otoka u čemu se mora računati i s odumiranjem većeg broja manjih naselja u unutrašnjosti otoka, a u planiranju razvoja težište staviti na pojedine otočne centre koji će biti nositelji razvoja šireg područja. Gospodarski se razvoj u tim planovima i programima više ne može motriti generatorom razvoja stanovništva, nego valja identificirati potrebe lokalnog otočnog stanovništva a u ljudskom potencijalu otoka prepoznati moguće nositelje gospodarskog razvoja. Nejašmić s pravom upozorava: »Sve je zastupljenije stajalište koje ne prihvaća razvoj izvan potreba mjesnog stanovništva. Naime, svaki razvoj na otocima veći od potrebnog upitan je. S jedne strane, razlog je tomu pritisak na vrlo osjetljive prirodne resurse, a s druge, doseljavanje radne snage na otoke. To znači da otočno gospodarstvo, prije svega turizam, treba ostati u granicama održivog razvoja. Valja naći ravnotežu koja će poštovati materijalno bogatstvo pučanstva, ali bez uništavanja temelja na kojem to bogatstvo počiva« (Nejašmić, str. 428).

Ove odlike publikacije, među kojima metodologijska utemeljenost i korektnost te zalaganje za primjerenost razvojnog pristupa i instrumentarija osobitostima predmeta i zadace imaju posebnu važnost, čine ju nezaobilaznim štivom i izvorom podataka znanstvenicima i stručnjacima koji se bave demografskim, sociologijskim, socioantropologijskim, ekonomskim i srodnim istraživanjima otoka te akterima (nositeljima odnosno kreatorima odluka) razvoja otoka na nacionalnoj i lokalnoj razini.

Antun Petak

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Borut Brumen i Zmago Šmitek (ur.)

Zemljevidi časa / Maps of Time Zbornik ob 60. obljetnici Oddelka za etnologiju in kulturno antropologijo

Ljubljana, Oddelek za etnologiju in kulturno antropologijo,
Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2001, 243 str.

Ovim zbornikom - prepoznatljivog naziva *Zemljevidi vremena* - obilježena je 60. obljetnica Odsjeka za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Ljubljani. Borut Brumen i Zmago Šmitek osmislili su ga kao prinos upoznavanju čitatelja s društvenim, kulturnim, regionalnim i teorijskim perspektivama o čovjekovoj percepciji vremena.